

СОЦІАЛЬНА ЕКСКЛЮЗІЯ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКОВІЙ СТАДІЇ РЕСТАВРАЦІЇ КАПІТАЛІЗМУ*

Україна вже більше 12 років перебуває в процесі трансформації державного соціалізму в деяку, все ще не визначену, модифікацію капіталізму. Фактично, відбувається процес реставрації капіталізму, еволюція якого була перервана близько 70 років тому. За цей час в українському суспільстві відбулися істотні соціальні й економічні зміни. Валовий внутрішній продукт до 1999 року зменшився більш ніж удвічі - до 41 відсотка від рівня 1990 року¹. З 2000 року він почав зростати, але і на початок 2004 року складав ледь більше половини від рівня 1990 – 54,2%. Рівень безробіття за ці роки зріс щонайменше у десять разів, а купівельна спроможність більшості населення суттєво зменшилася.

За цей же період в українському суспільстві змінилося багато параметрів соціальної стратифікації, відбулася глибока соціальна поляризація населення. Вимушена низхідна соціальна мобільність стала типовим явищем. Одним із крайніх наслідків такої мобільності в умовах соціальної поляризації є явище, що одержало у західній соціології назву соціальної ексклюзії. У цій статті пропонується аналіз зміни деяких показників соціальної ексклюзії в Україні з 1991 по 2003 роки.

Характеризуючи негативні наслідки соціальної стратифікації і поглиблення поляризації у пострадянських суспільствах, соціологи користаються переважно різними критеріями бідності (як то абсолютна, відносна чи суб'єктивна), іноді застосовуються показники депривації (Харченко, 2000). Про соціальну ексклюзію (інакше – соціальне виключення) у вітчизняній соціології практично не йдеться. Наскільки нам відомо, спеціальні соціологічні дослідження саме соціальної ексклюзії в Україні не проводилися.

Концепція соціальної ексклюзії була опрацьована в розвинутих європейських країнах для вивчення й опису становища специфічних меншостей населення. Нинішній рівень розвитку України такий, що за деякими типовим для розвинутих країн показниками соціальної ексклюзії, наприклад неадекватне харчування, виключеними потрібно вважати більше половини населення країни. Однак, враховуючи географічне положення і проєвропейську геополітичну орієнтацію України, ми вважали за доцільне зробити перші кроки до вивчення проявів соціальної ексклюзії в нашій країні. Ми сподіваємося, що завчасний моніторинг відповідних індикаторів може дати додаткові орієнтири для ефективного просування по задекларованому Україною шляху євроінтеграції.

Як відомо, соціальна ексклюзія є неоднозначним поняттям. Воно з'явилося в процесі еволюції уявлень і аналітичних категорій, здатних описувати процеси, які призводять до кризи чи розриву соціальних зв'язків індивідів з суспільством. До громадського та наукового обігу поняття соціальної ексклюзії було введено французькими політиками і суспільствознавцями, але протягом 80-х-90-х років

---

* Частково зміст цієї роботи був презентований авторами на конференції дослідницького комітету з соціальної стратифікації й мобільності Міжнародної соціологічної асоціації (RC28 ISA) у Невшателі (Швейцарія) 7 травня 2004 року.

¹ Статистичний щорічник України за 2002 рік. К.: Консультант, 2003, стор.37.

минулого століття швидко поширилося у більшості європейських країн (С.Погам, П.Абрахамсон). Вживаючи поняття ексклюзії, наголос робиться на процесуальності. Якщо бідність вважають певним становищем, станом, більш статичним явищем, то соціальна ексклюзія більшою мірою концентрується на процесуальності, тобто процесах маргіналізації, причин і наслідків обмеження доступу до основних соціальних інституцій суспільства. Бідність вважається класичним феноменом, притаманним періоду індустріалізації, коли абсолютно чи відносно бідною була значна частка населення, іноді більшість. Соціальна ексклюзія виступає як постіндустріальний еквівалент бідності, коли меншість маргіналізується, “випадає” з суспільства середнього класу, середньої маси. Вважається, що це дещо інший підхід до соціальної стратифікації у суспільстві, перехід від вертикальної до умовно горизонтальної диференціації, поділ індивідів на “інсайдерів” та “аутсайдерів”, тобто тих, хто цілковито перебуває в межах суспільства і тих, хто поза ним, виключений з нього, не має чи з різних причин втрачає реальні зв'язки з ним.

Отже, на відміну від бідності, поняття ексклюзії акцентує увагу на нестачі у індивідів низки прав, обмеженості доступу до інституцій, які розподіляють ресурси, насамперед від ринку праці. Західними дослідниками був запропонований перелік громадянських прав, що склав основу для концептуалізації та операціоналізації поняття соціальної ексклюзії, а саме: право на професійну допомогу при народженні, на безпечний і здоровий життєвий простір, на адекватне харчування; на доступну медичну допомогу, на якісну практичну освіту, на політичну участь, на економічно продуктивне життя, на захист від безробіття, на гідну старість та пристойне поховання (Абрахамсон, с. 160).

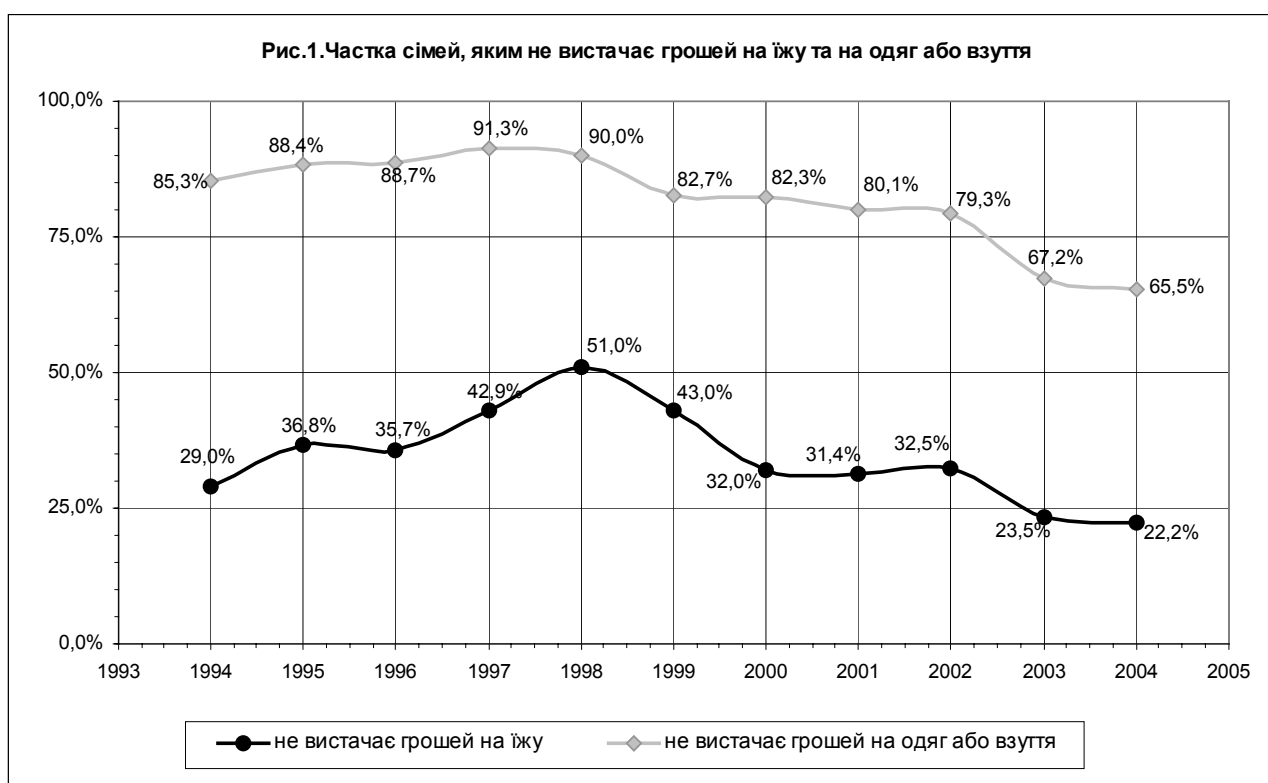
Набір емпіричних показників соціальної ексклюзії, що використовується у різних країнах різними дослідниками, істотно відрізняється. У найзагальнішому вигляді соціальна ексклюзія концептуалізується як брак участі в основних аспектах і видах діяльності у суспільстві (П.Абрахамсон, Burchardt T., Н.Тихонова). З цієї точки зору участь є центральним поняттям для концепції соціальної ексклюзії.

Участь у споживанні характеризується і вимірюється здатністю купувати продовольчі та непродовольчі товари і різноманітні послуги. Окрім суб'єктивної самооцінки такої здатності, зазвичай використовуються такі об'єктивні показники, як середньомісячний дохід, нижчий середнього чи медіанного для певного регіону. Бути зайнятим на ринку праці означає брати участь в економічно чи соціально значущій активності, оплачуваній праці, тобто не бути безробітним, особливо тривалий час. Політична участь характеризується як можливість для індивіда впливати на прийняття рішень на місцевому чи національному рівнях. Досить важливою визнається також залученість індивіда до мереж соціальних взаємовідносин і підтримки. Однією з переваг застосування поняття ексклюзії вважається саме можливість дослідження кризи або нестачі соціальних зв'язків.

У нинішній соціально-економічній ситуації в Україні найбільш характерними проявами соціальної ексклюзії у зазначеному розумінні, на нашу думку, є брак участі у споживанні, оплачуваній праці (з різних причин, включаючи низький рівень освіти), а також у певних аспектах соціальної взаємодії і підтримки. Відповідно, як емпіричні індикатори ми розглядаємо наступні п'ять змінних: належність до домогосподарств, що потерпають від нестачі коштів для щоденного придбання продуктів харчування; належність до домогосподарств, що мають середньодушовий дохід менший, аніж половина медіанного у відповідному регіоні; тривале

безробіття (протягом одного року і більше); нижчий за обов'язковий середній рівень освіти серед дорослих віком від 18 до 40 років; відсутність будь-якої допомоги від ближніх, коли індивід її потребував.

Нестача життєво важливих матеріальних ресурсів залишається, на нашу думку, найважливішою причиною неучасті частини громадян в основних видах активності у нашій країні. Протягом пострадянської трансформації в Україні брак грошей на харчування досяг найбільшого рівня серед усіх зазначених вище проявів соціальної ексклюзії. Частка індивідів, що належать до домогосподарств, що зазначають недостатність коштів для придбання повсякденних продуктів харчування, за даними Київського міжнародного інституту соціології (КМІС),² зростала від 29% у 1994 року до кінця 1998 року, коли грошей на харчування не вистачало більше ніж половині людей – 51%. Протягом 1999-2000 років частка тих, кому не вистачало грошей на їжу, зменшилася до 32%. На цьому рівні - охоплюючи майже третину населення – нестача коштів на їжу трималася протягом 2001 та 2002 років. І лише наприкінці 2003 року ця категорія членів суспільства - виключених з можливостей нормального харчування - скоротилася, за нашими даними, приблизно до чверті населення - 23,5% а к середині 2004 року – до 22,2% (див.рис.1). Помітно більшою, як можна побачити на тому ж графіку, є частка населення, що зазнавала й

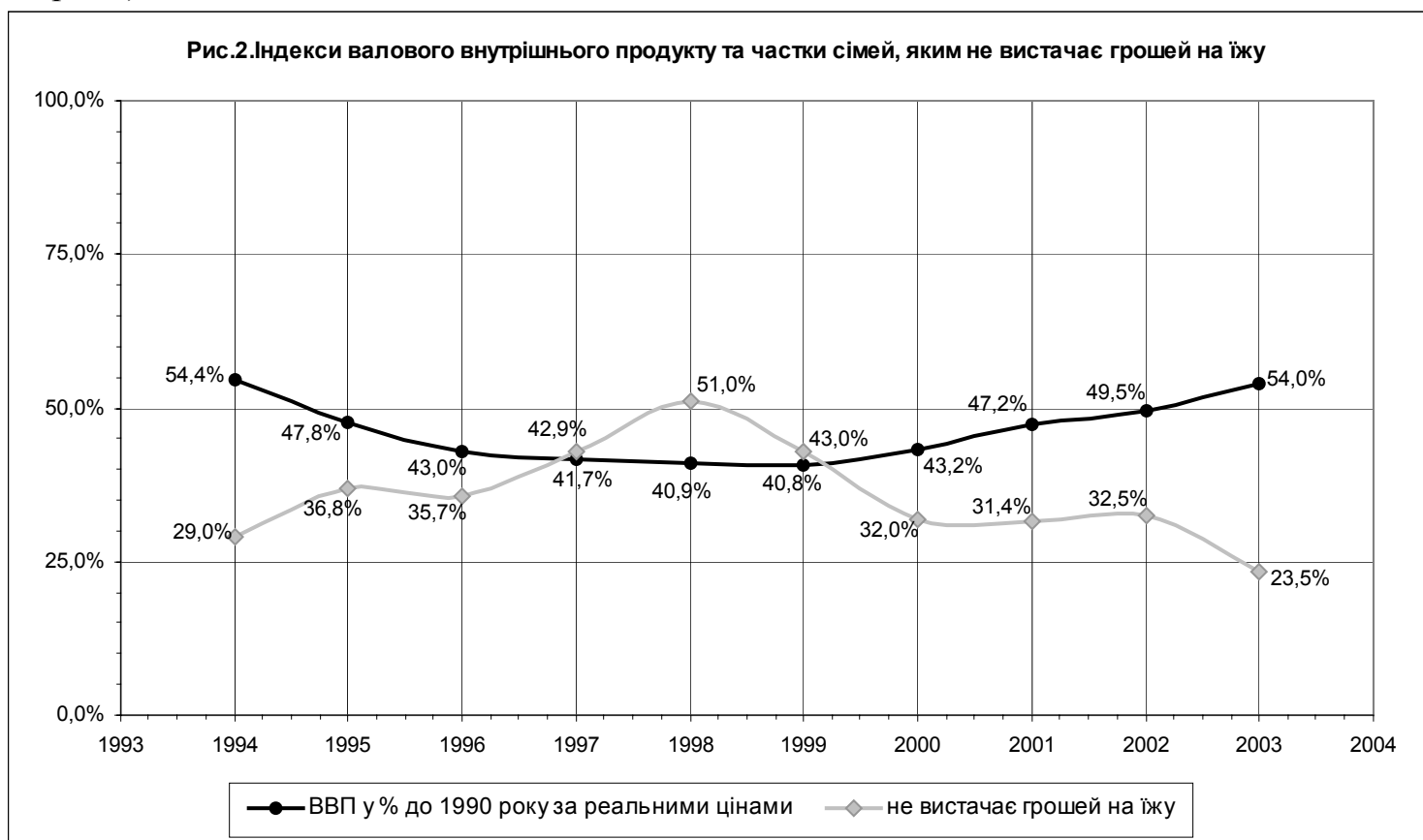
зазнає нестачі коштів для придбання необхідного одягу чи взуття.

Важливо відмітити, що проведений нами статистичний аналіз показав тісний зв'язок динаміки (змін в часі) поширеності суб'єктивної оцінки нестачі грошей для придбання їжі з динамікою трьох об'єктивних показників економічної ситуації в

² Тут ми використовуємо дані 15 опитувань, проведених з 1994 по 2004 рік Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) методом безпосереднього інтерв'ю за вибірками, репрезентативними для дорослого населення України (від 18 років і старше): 2044 респонденти у травні 1994 року; 1947 респондентів у квітні 1995 року; 1909 респондентів у травні 1996 року; 1514 у лютому та 2118 у листопаді 1997 року; 1120 у вересні та 2614 у жовтні 1998 року; 1704 у лютому, 2104 у липні та 1247 у листопаді 1999; 2009 у січні та 2217 у грудні 2001 року; 2016 у листопаді 2002; 2017 у жовтні 2003 року та 2021 у квітні 2004 року.

суспільстві: (1) обсягу валового внутрішнього продукту (ВВП) за реальними цінами, (2) частки домогосподарств з доходом меншим за половину медіанного доходу домогосподарств країни в цілому та (3) індексу стратифікації домогосподарств країни за сумарними доходами.

Як і можна було очікувати, у 1994-1998 роках, коли обсяг ВВП зменшувався, відсоток домогосподарств, що зазнавали нестачу коштів для їжі, в основному збільшувався, і навпаки, у 2000-2003 роках, коли обсяг ВВП зростав, поширеність таких домогосподарств в цілому виявила тенденцію до зменшення (див. рис.2)³. Коефіцієнт кореляції Пірсона між відсотком домогосподарств, що зазнавали нестачу коштів для їжі в період 1994-2003 років, та відсотком, якому у цей період дорівнював обсяг ВВП у відношенні до його обсягу у 1990 році за реальними цінами, є від'ємним і становить -0,82 (коефіцієнт статистично значущий на 0,5 %-му рівні).

Практично такий самий за рівнем, але протилежний за знаком (прямий, а не зворотній) зв'язок поширеності домогосподарств, що зазнавали нестачу коштів на їжу, виявлено в часі з поширеністю домогосподарств, дохід яких складає менше половини медіанного доходу домогосподарств країни (див.рис.3)⁴. За даними КМІС, в Україні у 1991 році домогосподарств з доходом менше половини медіанного було 17,7%. До 1999 року їхня частка збільшилася до максимального рівня за період, що

³ Індекси ВВП наводяться за даними Держкомстату (див. Статистичний щорічник України за 2002 рік. К.: Консультант, 2003, стор.37, а також на веб-сайті Держкомстату <http://www.ukrstat.gov.ua> такі сторінки: /richna/econ/econ_u/2002.html та /operativ/operativ2004/vvp/ind_vvp/ind_vvp_u/indVVP_2004.htm)

⁴ Графіки на цьому рисунку побудовані за даними КМІС. Крім даних, зазначених вище, тут використано дані ще трьох опитувань, проведених КМІС методом безпосереднього інтерв'ю за вибірками, репрезентативними для дорослого населення України (від 18 років і старше). В них були опитані: 1021 респондент у грудні 1991 року, 1902 респонденти у травні 1992 року та 1968 респондентів у квітні 1993 року.

розглядається, – майже до 27%, і лише потім, поступово знижуючись, дійшла до 19,3% у 2003 році. Коефіцієнт кореляції Пірсона між відсотком домогосподарств, доход яких в період 1994-2003 років складав менше половини медіанного, та відсотком, домогосподарств, що в цей період зазнавали нестачу коштів для придбання їжі, становить +0,81 (статистична значущість на 0,5 %-му рівні).

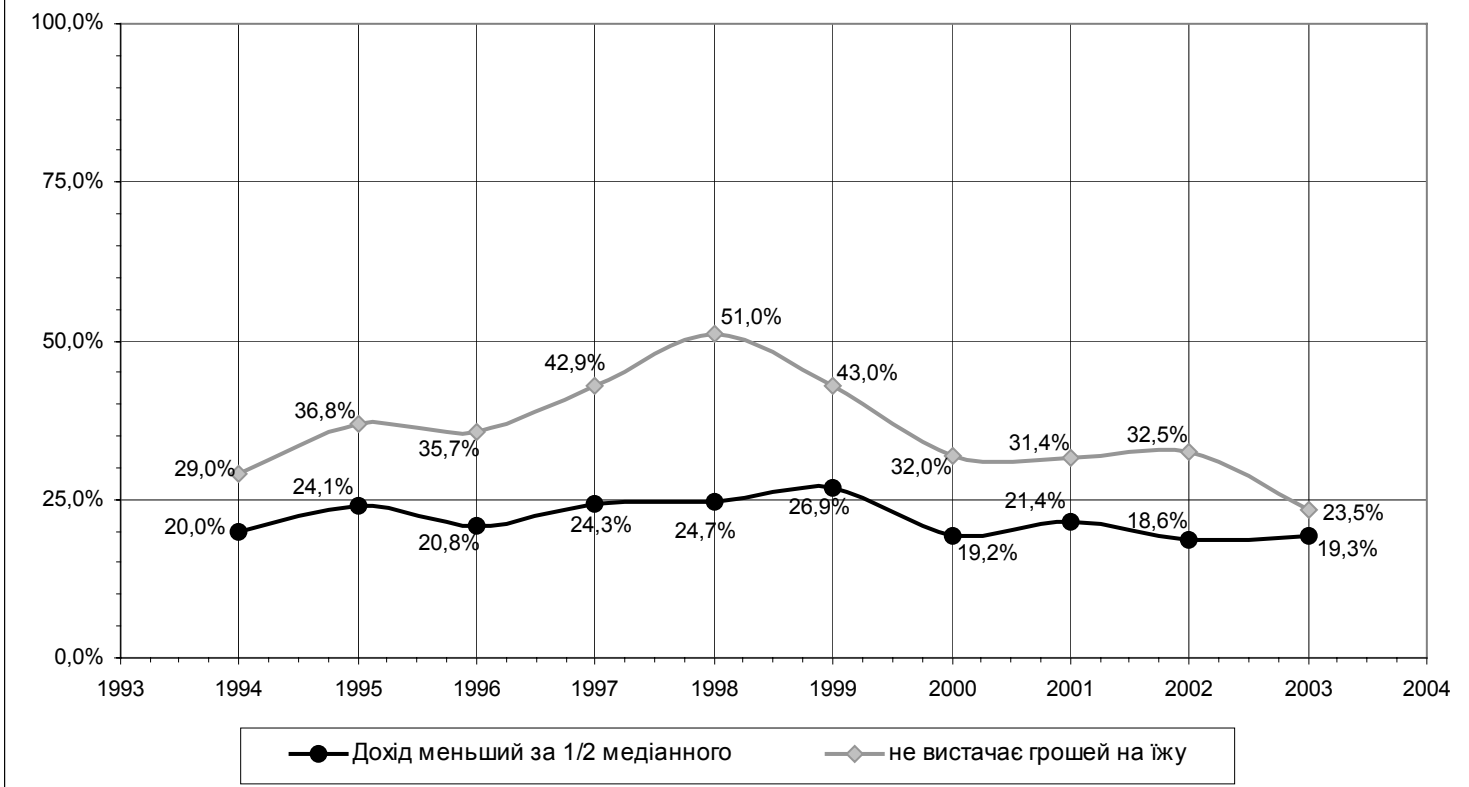
Фактично, наведені дані відбивають взаємозв'язок динаміки двох показників соціальної ексклюзії - одного з тих, які звичайно використовуються її дослідниками у Західній Європі (доход менший за половину медіанного) й того, який ми схильні розглядати як більш адекватний за умов, що склалися в Україні (нестача коштів на їжу). Схильність розглядати останній, як адекватніший нашим умовам, зумовлена тим, що за загальним збіднінням населення, половинний медіанний дохід – це вже рівень, нижчий за прожитковий мінімум. Так, у листопаді 2002 року медіанний дохід домогосподарств, за даними опитувань, що проводились КМІС, становив близько 297 гривень на місяць. В середньому, у перерахунку на одного члена домогосподарства, це складало близько 101 гривні на місяць, що в 3,4 рази менше офіційного прожиткового мінімуму, який на той час дорівнював 342 гривням на місяць⁵.

Якщо б прийняти за критерій наявності ексклюзії саме рівень доходу менший за половину медіанного, то до виключених з нормальних соціальних відносин в Україні зараз можна було б відносити членів лише тих сімей, де середньодушовий дохід менший від прожиткового мінімуму майже у 7 разів і більше. На наш погляд це давало б значно занижену оцінку поширеності соціальної ексклюзії в сучасній Україні. Навіть побіжний погляд на спільну динаміку цих двох показників на графіку (рис.3) дає уявлення про те, наскільки за період, що розглядається, поширеність сімей, яким не вистачало коштів на їжу, переважала поширеність сімей, дохід яких був менше за половину медіанного – особливо між 1997 та 1999 роками. Фактично різниця між цими двома показниками зростала до 1998 року (з 9% у 1994 до 26% у 1998), і лише після цього в основному скорочувалася, зменшившись у 2003 році до 4,2%.

---

⁵ Статистичний щорічник України за 2002 рік. К.: Консультант, 2003, стор.464.

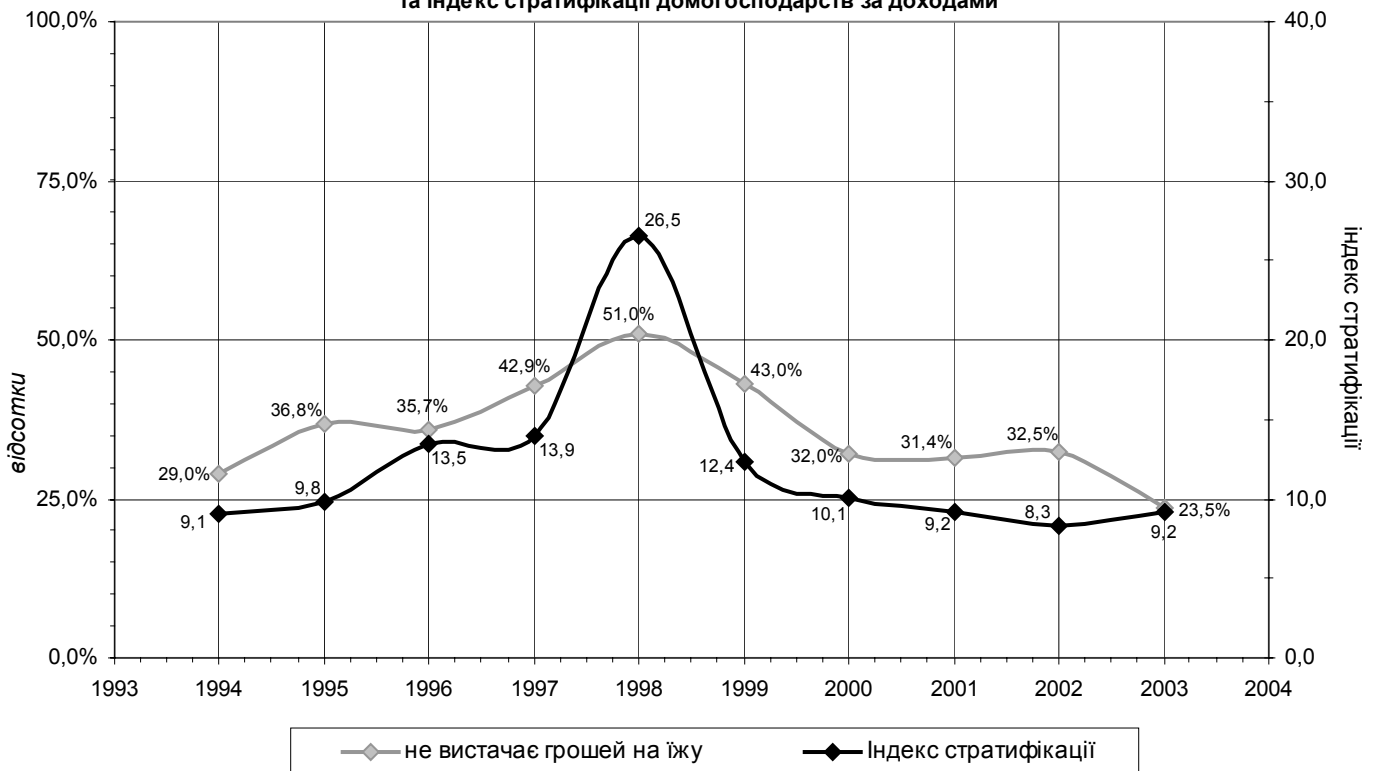
Рис.3. Частки сімей, яким не вистачає грошей на їжу, і тих, дохід яких менше за половину медіанного

Звернемо увагу на те, що зміни в різниці цих двох показників відбувалися майже повністю за рахунок змін частки домогосподарств, яким не вистачало коштів на їжу. Така конфігурація змін в часі цього показника нашттовхує на думку, про його залежність від динаміки того аспекту неоднорідності розподілу доходів в суспільстві, який характеризується індексом стратифікації домогосподарств за доходами, - співвідношенням їхніх верхнього і нижнього квантилів⁶. Це досить наочно видно навіть при побіжному порівнянні графіків, що відображають зміни в часі за той самий період, з одного боку, частки сімей, що відчують брак грошей на харчування, а з іншого – індексу рівня стратифікації домогосподарств за доходами (див. рис.4). Причому коефіцієнт кореляції Пірсона між цими двома показниками в розглянутий період становить +0,82 (статистична значущість на 0,5%-му рівні).

⁶ Докладніше динаміка стратифікації домогосподарств України за доходами в період, що розглядається, була проаналізована одним з авторів раніше (Хмелько, 2003).

Рис.4. Частка домогосподарств, яким не вистачає грошей на їжу, та індекс стратифікації домогосподарств за доходами

Таким чином, зміна в часі частки населення, якому не вистачає коштів для придбання продуктів харчування, у макросоціальному аспекті є в Україні не лише у зворотній залежності від динаміки обсягу валового внутрішнього продукту (у тому його вимірі, в якому статистики називають його реальним), але й у прямій залежності від зміни рівня неоднорідності його розподілу в суспільстві (якщо останній стосовно середніх страт вимірюється відсотком населення з доходом, меншим за половину медіанного, а стосовно найбідніших і найбагатших верств – індексом стратифікації домогосподарств за доходами).

Два з цих трьох чинників соціальної ексклюзії, а саме - індекс ВВП та відсоток сімей з доходом, меншим за половину медіанного, - статистично значуще корелюють між собою (див. таблицю 1). І тому тільки один з цих показників може бути застосовний - разом з індексом стратифікації - для побудови коректної регресійної моделі залежності поширеності сімей, яким не вистачає коштів на їжу, від розглянутих макроструктурних параметрів. Причому відсоток сімей з доходом, меншим за половину медіанного, є, по суті, характеристикою одного з аспектів нерівномірності розподілу доходів у суспільстві, яка в іншому ракурсі характеризується індексом стратифікації домогосподарств за доходами. Тому для регресійної моделі залежності, що розглядається, другою змінною – разом з індексом стратифікації – доцільно взяти індекс ВВП.

Таблиця 1.

		індекс ВВП	індекс стратифікації	% сімей з доходом менше половини медіанного
індекс ВВП	коефіцієнт Пірсона	1	-.602	-.640*
	Знч.. (2-сторон.)	.	.066	.046
	N	10	10	10
індекс стратифікації	коефіцієнт Пірсона	-.602	1	.518
	Знч.. (2-сторон.)	.066	.	.125
	N	10	10	10
% сімей з доходом менше половини медіанного	коефіцієнт Пірсона	-.640*	.518	1
	Знч.. (2-сторон.)	.046	.125	.
	N	10	10	10

*. Кореляція статистично значуща на 5%-му рівні.

Модель залежності динаміки поширеності сімей з нестачею коштів на їжу від динаміки індексів ВВП та стратифікації (побудована за програмою регресійного аналізу з пакету SPSS 11.0) характеризується коефіцієнтом множинної (сукупної) кореляції $R = 0,92$ (коефіцієнт детермінації $R^2 = 0,85$, скорегований $0,80$) та параметрами, представленими в таблиці 2.

Таблиця 2. Коефіцієнти регресійної моделі ^a

	Ненормовані коефіцієнти		Нормовані коефіцієнти	t	Значимість
	B	Стд. похибка	Бета		
(Константа)	.632	.157		4.040	.005
індекс ВВП	-.795	.289	-.512	-2.755	.028
індекс стратифікації	8.00E-03	.003	.515	2.772	.028

a. Залежна змінна: % сімей з нестачею коштів на їжу

Нормовані коефіцієнти побудованої моделі свідчать, що в період 1994-2003 років поширеність в Україні сімей, виключених з можливостей нормального харчування, практично однаковою мірою визначалася як змінами валового внутрішнього продукту, так і змінами його розподілу у суспільстві. А разом, ці два макроструктурні параметри в основному (за коефіцієнтом детермінації - на 80-85%) як раз і визначали зміни у поширеності того рівня бідності, який є межею соціальної ексклюзії.

Як відомо, одним із джерел значного поширення бідності є тривале безробіття, відсутність оплачуваної роботи без відповідної соціальної підтримки. Інше суттєве джерело – злидений рівень пенсій і зарплат (у 2002_році офіційний середньомісячний розмір пенсії складав 122,5 гривні, а офіційна середньомісячна заробітна плата – 376 гривень).

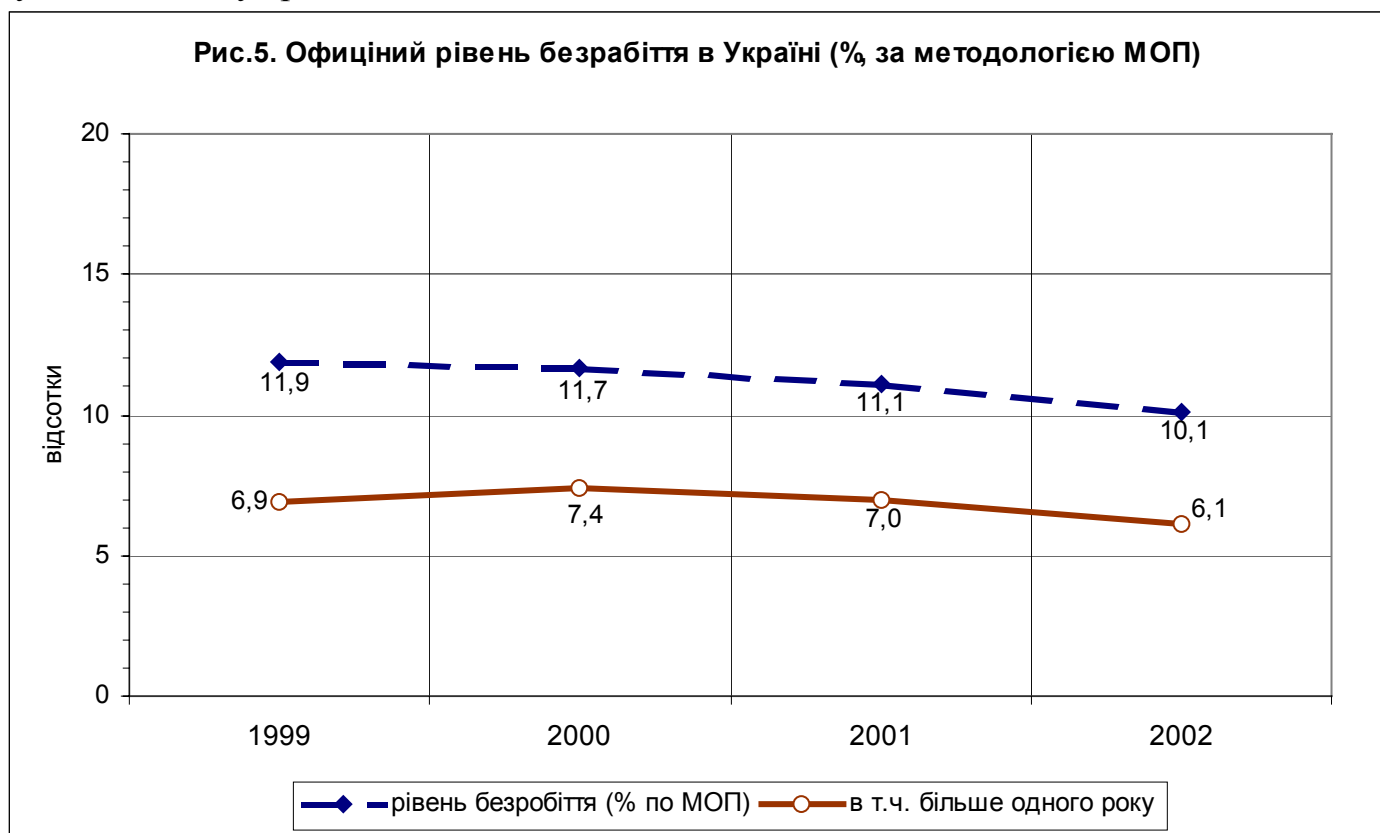
Безробіття, економічна бездіяльність працездатного населення відіграє важливу роль щодо визначення шансів індивіда потрапити до категорії соціально виключених. Наразі рівень безробіття в Україні за державною методологією складає лише 3,5% працездатного населення. Проте в країні набагато більше людей,

що не мають роботи і шукають її. За методологією Міжнародної організації праці, застосованою для відповідних розрахунків Держкомстатом, безробітними в Україні є більше 10% працездатного населення.

Звичайно, наслідком безробіття далеко не завжди є бідність чи ексклюзія, особливо за короткострокового безробіття одного з членів домогосподарства. Але втрата роботи як стабільного джерела доходу на тривалий час навіть одного члена домогосподарства може мати дуже негативні наслідки й означати низхідну соціальну мобільність.

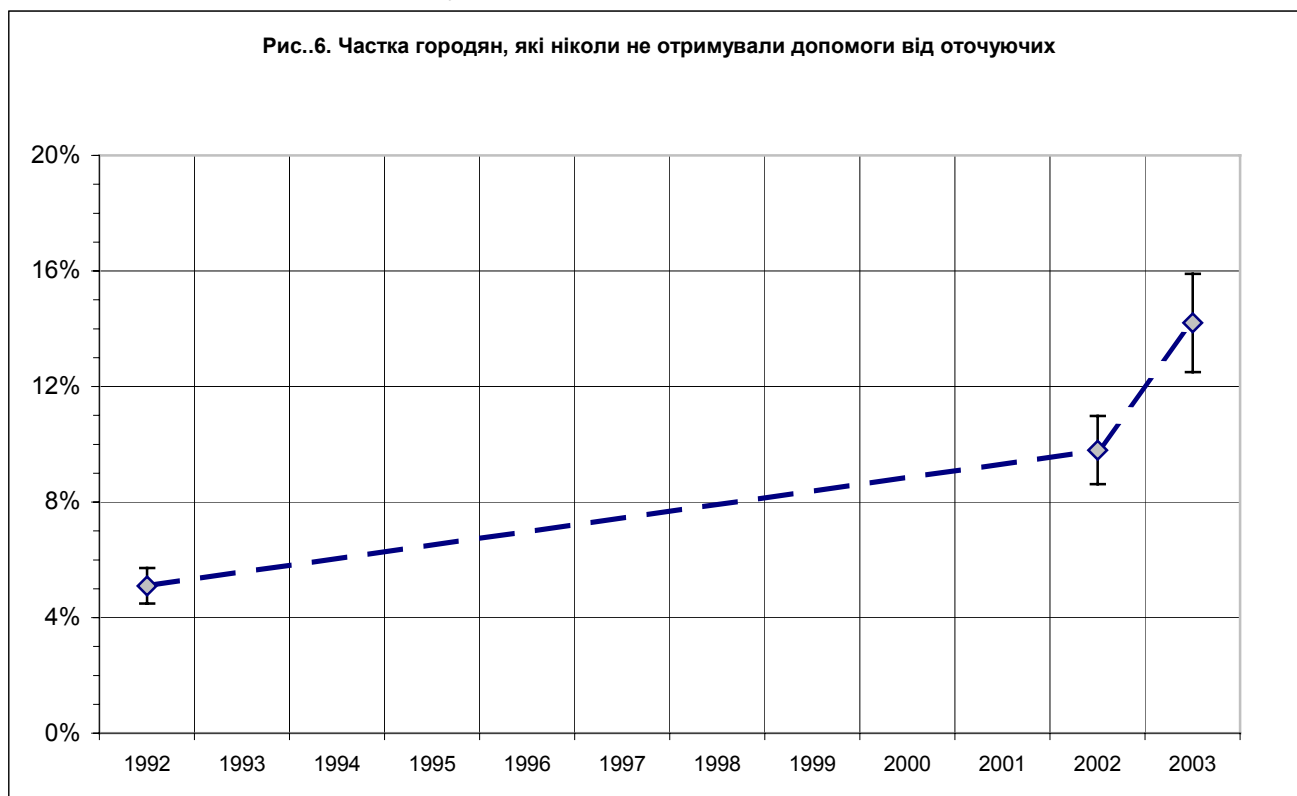
В Україні у 1991 році серед дорослого працездатного населення тільки 1,2% не могли знайти роботу тривалий час, тобто протягом одного року і більше. До 2003 року кількість тривалий час безробітних збільшилася в 5 разів і нині складає 6,1% населення (як за даними наших досліджень, так і за даними державної статистики, при використанні методологію МОП (див. рис.5)⁷. Довгострокове ж безробіття суттєво збільшує ризик соціальної ексклюзії.

Ще одним істотним аспектом соціальної ексклюзії є розрив життєво важливих соціальних зв'язків, насамперед відсутність серед оточуючих осіб, які могли б допомогти у разі нагальної потреби. За даними КМІС наприкінці 1992 року на запитання: «Коли Ви потрапляли в скрутне становище і хтось міг Вам допомогти, як часто Вам тоді допомагали?», серед міського дорослого населення 5,1% відповіли «Ніколи». Десять років потому частка городян, що відповіли «Ніколи» на таке ж запитання зроста майже вдвічі, досягши 9,8%, а ще через рік –14,2% (див. рис.6). Серед сільського населення України ситуація з взаємодопомогою виявилася ще гіршою, ніж серед мешканців міст. У 2002 році частка селян, які повідомили, що ніколи не одержували допомоги від оточуючих, коли була потреба у такій допомозі, становила 13%, а в 2003 році вона збільшилася до 20,5%. Отже, є підставити

⁷ Статистичний щорічник України за 2002 рік. К.: Консультант, 2003, стор.413-414.

вважати, що серед дорослого населення України у 2003 році міжособистісна соціальна ексклюзія в цілому складала більше 16%.

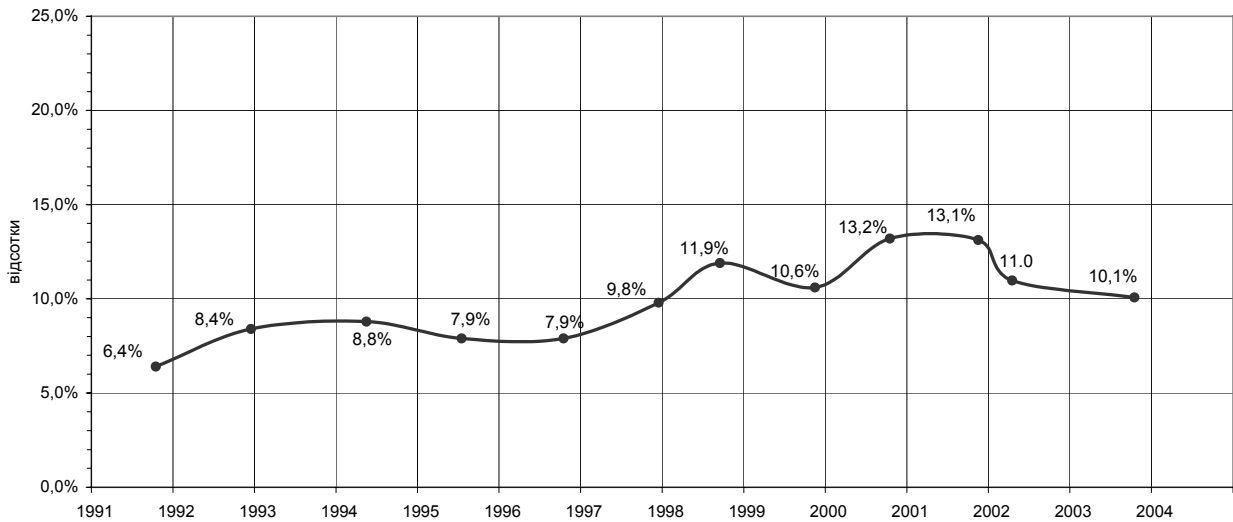

Можна припустити, що одним із чинників особливо довготривалого впливу на зміну рівня соціальної ексклюзії є брак обов'язкової освіти. Від освітніх досягнень індивідів істотним чином залежить їхні можливості на ринку праці та заробітки. Нестача освіти та кваліфікації безпосередньо пов'язана з ризиком безробіття.

Як відомо, обов'язкова середня освіта в Україні нині складає 11 років. Й за даними КМІС з 1991 до 2003 роки не відбулося суттєвих змін щодо кількості дорослих від 18 до 40 років, які не мають обов'язкової середньої освіти. Дещо коливаючись, цей показник залишався на рівні близько 8%.

Проте серед молодшого покоління – у віці від 18 до 30 років – частка осіб без обов'язкової середньої освіти за даними опитувань КМІС збільшилася вдвічі і коливалася від 13% до 10% протягом останніх трьох років, будучи більшою серед чоловіків, ніж серед жінок (див.рис.7). Загалом протягом розглянутого періоду спостерігалася тенденція до збільшення частки молоді без обов'язкової середньої освіти. Ми вважаємо це досить небезпечною соціальною тенденцією. В українському суспільстві за роки незалежності відбувається постійне збільшення кількості індивідів з вищою освітою, але, водночас, - і з дуже низькою освітою. Цілком ймовірно, що в майбутньому людям з низьким рівнем освіти буде все важче знаходити роботу і вони не зможуть брати участь у звичайних для інших громадян видах діяльності. І якщо тенденція до збільшення в суспільстві частки людей з браком базової освіти не зміниться на протилежну (що поки що з достатньою статистичною значимістю не зафіксовано), то перед Україною відкривається дуже несприятлива перспектива збереження високого рівня бідності та соціальної ексклюзії.

Рис. 7. Частка молоді віком 18-29 років без загальної середньої освіти

Насамкінець зазначимо, що запропонований аналіз ми розглядаємо лише як перший крок до дослідження соціальної ексклюзії в Україні. Водночас, здійснений аналіз дає можливість зробити декілька висновків.

1. Динаміка зміни матеріальних чинників соціальної ексклюзії свідчить про те, що після зростаючого погіршення ситуації протягом перших 8 років державної незалежності України, протягом останніх трьох років, починаючи з 2000, відбулися деякі зміни на краще, коли поширеність матеріальних передумов соціальної ексклюзії в Україні хоча й повільно, але скорочувалася.
2. Динаміка розглянутих соціетальних чинників соціальної ексклюзії, що характеризують макросоціальні умови одержання необхідної освіти та оплачуваної роботи, не є односпрямованою, а саме - позитивні тенденції тут є поки що нестабільними.
3. Динаміка міжособистісної соціальної ексклюзії протягом останніх років є вельми несприятливою. Все більше людей відчувають себе залишеними у важку хвилину без допомоги від тих, хто міг би її надати. Можна припустити, що це явище є виявом міжособистісного відчуження, яке супроводжує розширення ареалу егоїстичного індивідуалізму, пов'язаного з природою процесів первісного накопичення капіталу в нашому суспільстві.

Література

1. Абрахамсон П. Социальная эксклюзия и бедность // *Общественные науки и современность*. - 2001. № 2.
2. Погам С. Исключение: социальная инструментализация и результаты исследования // *Журнал социологии и социальной антропологии*. – 1999. – Том II.
3. Тихонова Н.Е. Феномен городской бедности в современной России. М.: Летний сад, 2003.
4. Харченко Н. Порівняння методологічних підходів до вимірювання рівня бідності // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. - 2000. - № 3.
5. Burchardt T., Le Grand J., Piachaud D. Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure // *Understanding Social Exclusion*. London: Oxford University Press, 2002.
6. Статистичний щорічник України за 2002 рік. К.: Консультант, 2003.
7. Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2003, № 1, стор.14-17.
8. Паніотто В.І., Максименко В.С., Харченко Н.М. Статистичний аналіз соціологічних даних. – К.: Вид. дім. “КМ Академія”, 2004.
9. SPSS Base 11.0 User’s Guide. – Chicago: SPSS Inc., 2001

Valeriy Khmelko, Svitlana Oksamytna

University of Kiev-Mohyla Academy

THE SOCIAL EXCLUSION IN UKRAINE ON INITIAL STAGE OF CAPITALISM RESTORATION

Data of 18 surveys based on a random samples representative for adult population of Ukraine from 18 years old conducted by the Kiev International Institute of Sociology within the period from 1991 to 2003 by a method of face-to-face interview are analysed. Dynamics of five indicators of the social exclusion are considered: a long unemployment (during one year or more); a lack of the compulsory school education at adults from 18 to 40 years of age; an absence of any help from individual’s associates when individual was in need of some help; belonging to a household having the income per person less by half of median such income in the corresponding region; belonging to a household having a lack of means for purchase of daily food.